

А.В.Блануца*

**ЗЕМЕЛЬНІ КОНТРАКТИ ВОЛИНСЬКОЇ ШЛЯХТИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.**

Стаття присвячена розгляду одного з важливих аспектів соціально-економічної історії Волині другої половини XVI ст. – обігові земельних володінь шляхти Луцького повіту після судово-адміністративних реформ 1564–1566 рр. у Великому князівстві Литовському, які створили нові правові умови у сфері володіння та розпорядження земельною власністю шляхетського стану.

Питання дослідження земельних контрактів волинської шляхти в межах Луцького повіту як спеціальна тема, пов'язана з вивченням соціально-економічних процесів на українських землях у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) і Речі Посполитої з другої половини 60-х рр. і до кінця XVI ст., до-

* Блануца Андрій Васильович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАНУ.

сі не порушувалося в історіографії, залишаючись на периферії дослідницької уваги українських, польських та литовських істориків. Проте, це не означає, що немає ґрунтовних праць, в яких розглядаються дотичні до даної теми питання.

Окремі аспекти (нерідко на рівні ескізних згадок) шляхетського землеволодіння розглядалися в працях В.Пічети, О.Барановича, І.Бойка, Д.Мишка, А.Гурбика. Праці цих авторів стали в пригоді при з'ясуванні соціально-політичних та соціально-економічних процесів в українських землях у XVI – першій половині XVII ст. Зокрема, В.Пічета простежив вплив аграрної реформи на шляхетське землеволодіння. Згідно з його висновками, аграрна реформа Сигізмунда-Авґуста не здобула підтримки литовсько-руської шляхти, оскільки аграрні перетворення зачіпали її матеріальні інтереси¹. А.Гурбик детально проаналізував особливості реформування аграрного сектору на українських землях в середині XVI ст. Даючи оцінку аграрній реформі, автор відзначив, що та частина малоземельних шляхтичів, які не спромоглися підтвердити своїх прав на землю та шляхетство, змушені були долучатися до лав українського козацтва². В іншій праці³ А.Гурбик дослідив еволюцію соціально-територіальних спільнот середньовічної України XIV–XVI ст., розкривши особливості формування селянських господарств, а також охарактеризувавши взаємини між шляхтичами та їхніми підданими. Д.Мишко, О.Баранович та І.Бойко, попри ідеологічні рамки, за межі яких не міг вийти радянський історик-медієвіст, у своїх монографіях⁴ на основі великого фактичного матеріалу намагалися докладно висвітлити розвиток сільського господарства, ремесел, промислів, торгівлі, а також проаналізувати поземельні відносини різних груп населення. Більш пізньому періоду (XVIII ст.) присвячена монографія О.Гуржія⁵, в якій вельми цінними є теоретико-методологічні напрацювання, що стосуються питань землеволодіння та землекористування.

В.Собчук значну увагу приділив дослідженню соціально-економічних та генеалогічних сюжетів шляхетського землеволодіння на території Кременецького повіту Волинського воєводства у XVI ст.⁶ Автор дійшов висновку, що за розмірами маєтків структура приватного шляхетського землеволодіння регіону в цей період характеризувалася надзвичайно високим ступенем концентрації землі в руках окремих шляхетських родин: 8% осіб володіли 69,1% поселень повіту. Питання набуття та захисту земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI – першій половині XVII ст. частково висвітлено у статті С.Ліпніна⁷, а проблеми, пов'язані з правовим становищем жінок-удів на Волині в кінці XVI ст., дослідила Н.Старченко⁸. Ця ж дослідниця дає відповідь на питання – хто скуповував землю на Волині в кінці XVI ст. На прикладі обігових земельних операцій володимирської шляхти Н.Старченко дійшла висновку, що найактивнішими контрактантами Володимирського повіту були "урядники повітових канцелярій і наближена до них шляхта, що рекрутувалися переважно з числа клієнтів впливових князівських родин і були своєрідним другим ешеленом влади регіону"⁹.

Кращим є стан вивчення шляхетського землеволодіння в польській історіографії. Привертають увагу праці, в яких висвітлюються проблеми реконструкції земельних володінь різних груп населення. Л.Поляшевський зробив реконструкцію шляхетського землеволодіння в межах Каліського воєводства в XVI ст.¹⁰, а М.Біскуп – Хелмінського та Мальборського воєводств у другій половині XVI ст.¹¹

Праці польських істориків Г.Лашкевича та А.Пошпеха тематично близькі до нашого дослідження й становлять неабиякий інтерес як з огляду на можливість здійснення на їх основі порівняння моделей шляхетського землеволодіння в різних регіонах Речі Посполитої, так і аналізу застосованого істориками дослідницького інструментарію. Так, у монографії Г.Лашкевича¹² досліджено торгівельні операції із земельними володіннями хелмської шляхти в другій половині XVII ст. Проаналізувавши трансакційні операції в кількісному, ціновому та антропологічному вимірах, автор дійшов висновку, що земля ще не набула повною мірою товарного статусу, а обіг маєтностей здебільшого відбувався в середовищі родичів. А.Пошпех об'єктом своєї праці¹³ обрав обіг шляхетських земельних володінь у Ка-

ліському повіті кінця XVI – середини XVII ст. Учений звернув увагу на виразний регрес дрібношляхетської власності, поступове зростання значення власності середньої шляхти та динамічне зміцнення позицій крупної шляхетської власності. Подібне дослідження (з акцентом на генеалогічному аспекті), присвячене перемишльській шляхті XIV–XVI ст., зробив російський історик С.Пашин¹⁴.

Н.Яковенко на основі широкого комплексу джерел предметно розкрила генезу тогочасної соціальної еліти, що монополює володіла політичними, майновими та особистими правами¹⁵.

Стаття спирається на актові книги Луцького земського та Гродського судів із фондів ЦДІАУК¹⁶.

Кількісний склад та соціальна градація контрактантів у межах шляхетського стану

У Луцькому повіті протягом 1566–1599 рр. зафіксовано 868 шляхтичів, які брали безпосередню участь в укладенні договорів купівлі-продажу, застави, дарування, оренди та обміну. Зазначене число менше від загальної кількості угод-трансакцій (1091 договір)¹⁷. Це можна пояснити, по-перше, тим, що з договірних сторін контрактів до уваги бралися лише основні дійові особи (виключалися ті, хто супутно фіксувався в умовах договорів, однак не брав реальної участі в поземельних операціях, як-от дружина власника маєтності, яка юридично не володіла об'єктом угоди). По-друге, здебільшого шляхтичі неодноразово виступали суб'єктами угод. Наприклад, володимирський війський Василь Гулевич лише в договорах купівлі-продажу фіксувався 18 разів, а князь Юрій Чорторійський брав участь у 43 заставних операціях¹⁸.

Із загальної кількості осіб, причетних до укладення договорів купівлі-продажу, близько 16% становили жінки, які виступали в угодах окремо або з опікунами. Ураховуючи їх, у середньому на один контракт припадає близько 0,8 особи. Здебільшого переважали контракти, в яких із двох сторін договору виступали по одній особі або подружжю. Приміром, в орендному договорі від 15 серпня 1583 р. суб'єктом угоди з однієї сторони виступав шляхтич Василь Лисичинський, а з іншої – Іван Чаплич-Шпановський¹⁹. У контракті обміну від 15 жовтня 1590 р. як договірні сторони виступали брати князі Януш і Михайло Заславські. Унаслідок укладення даного контракту Я.Заславський обміняв свій маєток Перемовчі (Луцький повіт) на маєток Судилків (Кременецький повіт)²⁰, що належав М.Заславському.

За спостереженнями А.Пошпеха, учасники угод-трансакцій дуже часто були пов'язані між собою родинними зв'язками. Учений дійшов висновку, що зазначені в таких контрактах суми не відповідали реальним ринковим цінам²¹. Як свідчать джерела, суттєву частку угод-трансакцій у Луцькому повіті становили внутрішньородинні контракти. Якщо вилучити дарчі угоди, які укладали переважно родичі, то вимальовується така картина: з 896 договорів купівлі-продажу, застави, оренди й обміну 196 контрактів (21,9%) було укладено в родинному колі (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Кількість угод, укладених між родичами в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)²²

Тип угоди	Загальна кількість угод (%)	Родинні угоди (%)	Решта угод (%)
Застави	475 (100)	114 (24)	361 (76)
Купівля-продаж	379 (100)	70 (18,5)	370 (81,5)
Оренди	28 (100)	3 (10,7)	25 (89,3)
Обміни	14 (100)	9 (64,3)	5 (35,8)
Усього	896 (100)	196 (21,9)	700 (78,1)

Упадає в очі, що переважна більшість контрактів, які уклалися між родичами, припала на угоди обміну (64,3%), а понад п'ята частина – на застави (24%). Найбільш консервативні економічні відносини простежуються при оренді шляхетських маєтностей (контракти, здійснені в родинному колі, становили лише 10,7% від усіх оренд). Отже, статистика таких договорів вказує на істотну частку внутрішньородинних трансакцій, що їх здійснювала шляхта повіту. Водночас не можна твердити, що зазначені контракти були домінуючими. Згідно з дослідженням А.Пошпеха, такі договори (залежно від шляхетської групи) становили від 30% до 50% від усіх контрактів (у середньому – 39,8%²³), а за Г.Лашкевичем, внутрішньородинні контракти в середньому сягали 17,1% від усіх договорів²⁴. Порівнюючи дані, які маємо по Луцькому повіту, з відповідними даними по Каліському та Хелмському повітах, що їх зібтали А.Пошпех та Г.Лашкевич, можна дійти висновку: у XVI–XVII ст. між зазначеними регіонами існували виразні відмінності щодо відсоткової частки родинних угод-трансакцій. Показники укладання внутрішньородинних контрактів Луцького повіту є істотно меншими порівняно з показниками Каліського повіту. Водночас дані щодо Луцького й Хелмського повітів – сумірні.

Варто також проаналізувати кількісні показники дарчих угод за родинними й неродинними учасниками договірних сторін. За даними джерел, учасниками дарчих договорів були 243 шляхтичі. Із 197 контрактів дарування 171 (86,8%) припадає на угоди, які уклалися між родичами, в основному чоловіками і їхніми дружинами. Наприклад, 1569 р. шляхтянка Ганна Калуська подарувала своєму чоловікові Миколі Калуському маєток Лисень²⁵. Із договору від 18 вересня 1592 р. також дізнаємося, що шляхтич Олександр Семашко дарчим листом відписав своїй дружині Варварі Семашківні маєток Моквин та села Серхів і Брухів²⁶. Села й маєтки, а також їхні частини, могли дарувати одні одним брати й сестри, або батьки – дітям, теці – зятям, дядьки – племінникам тощо. Наприклад, луцький шляхтич Іван Чаплич-Шпановський віддав у дар (1599 р.) своїй доньці Федорі та зятеві Юрієві Кирдеям-Мильським двір у Луцьку²⁷. Інший шляхтич-повітник Петро Загоровський подарував (1572 р.) своєму небожеві Іванові Янчинському Кошелинський хутір у селі Суск²⁸. У решті 26 контрактах, що становили 13,2% від усіх дарчих договорів, суб'єктами угод виступали клієнти та їхні слуги. Основний зміст цих угод зводився до того, що впливові князі та шляхтичі зі значними матеріальними статками (патрони) дарували своїм слугам ті чи інші володіння в нагороду за тривалу й вірну службу. Отримувачами дару здебільшого були безземельні або малоземельні шляхтичі. Наприклад, 1571 р. луцький земський суддя Гаврило Бокій-Печихвостський подарував своєму слугі за "верную службу" три дворища в селі Бодачові²⁹, а князь Роман Сангушко того ж року віддав у дар своєму слугі Злобі Германовичу села Великі й Малі Бруховичі³⁰. Таким чином, обіг земельної власності шляхти за дарчими договорами здійснювався здебільшого в колі близьких родичів, а також усередині клієнтарно-патрональної корпорації повітової шляхти.

Відзначимо, що шляхта на українських землях ВКЛ і Речі Посполитої становила єдиний стан лише де-юре – усередині він був досить строкатим, що залежало від маєткового статусу, традиції й престижу роду. У польській історіографії найчастіше критерієм поділу шляхетського стану на групи та прошарки є кількість сіл або їх частини, якими володіли шляхтичі, а також уряди, які ті посідали на повітовому чи воєводському рівнях. Для визначення соціальної градації в межах шляхетського стану в даній статті прийнято класифікацію прошарків привілейованого стану Волині й Центральної України середини XV – першої половини XVII ст., розроблену Н.Яковенко. Вона включає в себе князів, панів, зем'ян-шляхту, шляхту-голоту й панцирних бояр³¹. Важливим аспектом дослідження є з'ясування обігу й співвідношення князівського й панського землеволодіння та інших груп шляхти. Тому ми умовно об'єднали три шляхетські прошарки (зем'ян-шляхту, шляхту-голоту, панцирних бояр) в один – шляхту-зем'ян.

Отже, між кількістю учасників обігу земельних володінь у Луцькому повіті існувала така пропорція. Князівська група становила 7,6% від усіх учасників обі-

гу маєностей, панська – 15,2%, група шляхтичів-зем'ян – 75,1%, інші (учасники угод-трансакцій нешляхетського походження – євреї, духовні особи та міщани) – 2,1%³². В обігу земельних володінь зі значною перевагою вирізняються шляхтичі-зем'яни. Інші дві групи (князі й пани) становили меншість. Проте великий відсоток зем'янської верстви пояснюється економічною неоднорідністю цієї групи, серед якої були представники з великими статками, і, відповідно, маєтковими позиціями, а також середні й малоземельні власники, що володіли 1–2 селами, або ж їх частинами.

Важливо також простежити активність цих трьох шляхетських прошарків у процесі укладання договорів продажу, застави, оренди, а також угод обміну. Дарчі контракти в даному випадку до уваги не бралися, оскільки вони мали незначну ринкову вартість.

Таблиця 2. Участь шляхти в оформленні контрактів у Луцькому повіті (1566–1599 рр.)³³

Тип контракту	Князі		Пани		Шляхта-зем'яни	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Купівля-продаж	62	9,3	198	29,7	406	61
Застава	152	16,6	325	35,5	439	47,9
Оренда	5	10,9	17	36,9	24	52,2
Обмін	5	20,8	12	50	7	29,2
Усього	224	13,6	552	33,4	876	53

З уміщених у таблиці 2 даних випливає, що найактивнішими учасниками укладання земельних контрактів серед трьох категорій панівного стану були зем'яни. Сумарна частка їхніх поземельних операцій становить понад половину (53%) від усіх укладених контрактів. У відсотковому співвідношенні зем'яни найбільше укладали договори купівлі-продажу (61%), а найменше – брали участь в оформленні контрактів обміну (29,2%). Друге місце, згідно з показниками активності, посідали представники панського прошарку, за участю яких було укладено 552 контракти всіх чотирьох типів, що становить понад 30% від загальної кількості договорів. Стабільні показники простежуються для дарчих, заставних і орендних угод (відповідно 29,7%, 35,5% і 36,9% від загальної кількості контрактів). Інша картина спостерігається щодо договорів обміну, частка яких сягала 50% від загальної кількості угод такого типу. Найменше трансакційних договорів серед трьох верств панівного стану укладали князі (13,6% від загальної кількості учасників контрактів).

Показовим є те, що представники князівської верстви брали активнішу участь в угодах обміну (20,8%) та заставних контрактах (16,6%), унаслідок укладання яких відбувалося неповне відчуження маєностей або ж робилася заміна на інші володіння. Таким чином, можна припустити, що представники князівської верстви зазнали мінімальних втрат своїх земельних володінь у процесі регіонального маєткового обігу зазначеного періоду. Натомість найнижчі показники характерні для купчих і орендних договорів (відповідно 9,3% і 10,9%). Низький рівень обігу земельної власності на умовах повного відчуження князівських володінь підтверджується зазначеними показниками контрактів купівлі-продажу. На таких самих умовах відбувався обіг володінь при оформленні дарчих угод, активними учасниками яких також були князі. Однак, як зазначалося вище, такий обіг відбувався в основному в колі близьких родичів, а князівські дарування своїм слугам-клієнтам становили незначну частку від усіх дарчих контрактів.

Певне коригування стосовно активності укладання угод вносять показники середньої кількості договорів, що припадали на одного представника тієї чи іншої шляхетської групи. Так, у середньому на одного представника князівської верстви

припадало укладання 3,4 зазначених контрактів (без дарувань), на панську групу – 4,2, а найменше – на прошарок шляхти-зем'ян, один представник якої оформляв не більше 1,3 договору. Таким чином, загальна активність шляхти-зем'ян у сфері укладання угод-трансакцій не підтверджується персональними результатами укладання договорів окремими її представниками. Відносна ж пасивність князівської групи, навпаки, компенсується вагомими результатами укладання договорів окремими її членами. На одну особу панського прошарку, як з'ясувалося, припадало найбільше число відповідних контрактів – 4,2.

Отже, якщо брати до уваги те, скільки контрактів у середньому припадало на одного представника тієї чи іншої шляхетської групи, то виявляється, що найактивнішими учасниками обігу земельних володінь у межах Луцького повіту були пани й князі. Представники групи шляхти-зем'ян помітно їм поступалися.

Справедливість цієї тези можна перевірити через підрахунок балансу набуття та втрати володінь, а також величини обігу, що здійснювали окремо члени кожної із зазначених вище верств шляхетського стану.

Щодо угод купівлі-продажу, то набуття згідно з ними земельних володінь розуміється в тому сенсі, що купувалися маєтки, села або їхні частини, а втрата – якщо вони збувалися, тобто продавалися. Набуття володінь за договорами відбувалося в разі отримання заставного володіння, а втрата – якщо відповідне володіння заставлялося. Випадки набуття й втрати володінь за умовами орендних договорів такі ж, які визначено для заставних контрактів.

Таблиця 3. Баланс набуття та втрат володінь шляхти в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)³⁴

Тип угоди	Групи шляхти	Набуття (к-ть угод)	Втрата (к-ть угод)	Різниця
Купівля-продаж	Князі	27	30	-3
	Пани	144	116	+28
	Зем'яни	184	219	-35
Застава	Князі	32	128	-96
	Пани	139	188	-49
	Зем'яни	292	153	+139
Оренда	Князі	0	6	-6
	Пани	10	9	+1
	Зем'яни	11	14	-3

Дані таблиці 3 свідчать, що в процесі укладання угод купівлі-продажу найбільшу активність виявляли представники панського прошарку. Здебільшого вони скуповували земельну власність, аніж її продавали, через це й баланс набуття-втрати виявився з плюсовими показниками. Друге місце посіли учасники договорів купівлі-продажу, які представляють князівську верству – вони активно скуповували й продавали свої маєтності, наслідком чого стали мінімальні втрати їхніх володінь (лише в 13 випадках більше продавали, аніж купували). Якщо пани й, певною мірою, князі зуміли примножити та розширити свої володіння, то шляхтичі-зем'яни змушені були більше продавати, аніж купувати, а тому й втрачали свої володіння.

Інша ситуація простежується у випадку із заставними контрактами. Тут повною мірою проявили активність представники групи шляхти-зем'ян. Вони майже вдвічі більше отримували заставні володіння, ніж віддавали їх у заставу. Тобто представники цієї шляхетської групи мали можливість надавати кредити й отримувати з цього певні прибутки. Водночас такий висновок не варто поширювати на всіх шляхтичів-зем'ян. Кредитні операції могли здійснювати лише представники вузького кола цієї шляхетської групи, які зуміли поліпшити свій мате-

ріальний стан на хвилі реформаційних перетворень 60-х рр. XVI ст. Значну активність у процесі заставляння маєностей (а, отже, втрати їх на певний термін) проявили представники панської й, особливо, князівської верств, які втричі більше заставляли маєності, аніж брали в заставне володіння. Для панського прошарку така ситуація виявилася дещо кращою: пани 139 разів отримували маєності в заставне володіння, а 188 – віддавали. Очевидно, що представники цих шляхетських груп потребували готівки, за яку, припускаємо, здійснювали купчі операції.

У процесі укладання орендних договорів на плаву змогли втриматися також представники панської групи. Лише тут простежується позитивний баланс набуття-втрати маєностей на умовах орендного володіння. Шляхтичі-зем'яни здебільшого віддавали свої маєності в тимчасове володіння, а представники князівської групи взагалі не користувалися орендними маєностями – вони лише віддавали їх в оренду іншим шляхтичам.

Розглядаючи орендні контракти, потрібно звернути увагу на те, що дуже часто однією зі сторін договору були луцькі євреї. Вони уклали відповідні угоди з представниками шляхетських груп і, що характерно, виступали винятково як орендарі й у жодному випадку не перезаставляли своїх орендних володінь. Євреї брали в оренду лише ті об'єкти володіння, з яких можна було отримати зиск. Наприклад, згідно з контрактом від 17 липня 1569 р. Зельман Шмойлович орендував на 3 роки в Михайла та його дружини Дометри Гарабурдів ліси біля сіл Тодоровичі й Тейки та використовував деревину для виробництва поташу³⁵. З угоди від 25 листопада 1588 р. дізнаємося, що луцький єврей Караїм Мошка орендував на 1 рік у шляхтича Марка Жоравницького вітряк і корчму в селі Блудові³⁶. Загалом понад третину орендних договорів луцькі шляхтичі уклали з представниками єврейської громади. Щодо цього можна припустити, що луцька шляхта не вирізнялася великою підприємливістю у сфері орендування земель задля отримання прибутків, а, тим більше, – представники князівської верстви, які й без цього зосереджували у своїх руках левову частку всіх володінь повіту. Натомість пани й шляхтичі-зем'яни не нехтували нагодою отримати в такий спосіб прибутки.

Таким чином, показники балансу набуття та втрати володінь загалом підтверджують наш висновок про більшу активність у сфері обігу шляхетських земельних володінь представників панської та князівської груп, порівняно зі шляхтою-зем'янами.

Важливо також з'ясувати, як представники тих чи інших шляхетських груп накопичували готівку, а також, чи могли вони надавати кредити та купувати маєності? Для цього потрібно проаналізувати договори, звернувши увагу на показники загальної величини сум, які були задіяні кожною зі шляхетських груп в операціях купівлі-продажу, застави й оренди. У графі "Набуття" таблиці 4 показано суми, які отримували шляхтичі внаслідок здійснення зазначених трансакційних операцій, у графі "Втрата" – пов'язані із заставами та орендами суми, які йшли на придбання маєностей та кредитування.

Таблиця 4. Баланс фінансової активності шляхетських груп за угодами-трансакціями в Луцькому повіті (1566–1599 рр.)³⁷

Тип угоди	Групи шляхти	Набуття (копи грошів)	Втрата (копи грошів)	Різниця (копи грошів)
Купівля-продаж	Князі	69486	52522	+16964
	Пани	113415	147589	-34174
	Зем'яни	212492	182221	+30271
Застава	Князі	316126	201977	+114149
	Пани	137985	140113	-2128
	Зем'яни	118800	237392	-118592
Оренда	Князі	5025	0	+5025
	Пани	3211	2521	+690
	Зем'яни	3598	4612	-1014

Найбільший прибуток від операцій купівлі-продажу отримували шляхтичі-зем'яни, баланс яких мав плюсовий показник і становив понад 30000 кіп грошів (див. таблицю 4). Удвічі менші прибутки отримали репрезентанти князівської групи. Представники ж панського прошарку зазнали втрат у сумі понад 34000 кіп грошів. Така ситуація не випадкова, бо саме пани доклали найбільших зусиль для скуповування земельної власності, що було характерно й для князів, які у фінансовому плані не набагато відстали від панів. Шляхтичі-зем'яни, особливо малоземельні та зі слабким господарським ресурсом, змушені були вдаватися до продажу своїх володінь. Частина з них зовсім втратила власність і перейшла на службу до князів і панів, а також більш впливових і заможних шляхтичів. Деяким із них вдалося отримати за свою службу певну вислугу, інші ж ставали служилими боярами, що володіли 1–2 дворами в маєтностях сюзерена й часто вели господарство самотужки, не маючи підданих.

Для представників групи шляхти-зем'ян характерним було й те, що вони стали найактивнішими кредиторами. Постає питання, звідки ж особи нижчої соціальної шляхетської групи могли почерпнути досить значні грошові суми для подальшого надання в кредит? Судячи з усього, приблизно третину коштів вони отримали від продажу своїх володінь та нерухомості, певну частину – від господарської діяльності, можливо, вони мали ще якісь прибутки. Можна припустити, що значними фінансовими ресурсами володіла тільки певна група шляхтичів-зем'ян. Решта ж були досить заможні, однак не змогли отримати більш престижні титули, оскільки після реформ 60-х рр. XVI ст. їх надання загальмувалося. Із таблиці 4 видно, що активним кредитуванням займалися також і члени панської групи, про що свідчить мінусовий баланс сум заставних операцій. Найбільше ж отримували кредити представники князівської верстви, дуже активно віддаючи свої володіння в заставу (сума отриманих ними кредитів сягнула понад 300000 кіп грошів). Потрібно також наголосити на значній кредиторській діяльності князів – загалом вони надали кредитів, сума яких виявилася не набагато меншою від суми кредитів, наданих шляхтичами-зем'янами й становила понад 200000 кіп грошів.

Подібна ситуація щодо надання й отримання кредитів простежується й з орендними договорами. Як і у випадку із заставами, шляхтичі-зем'яни витрачали більші суми на отримання орендних земельних володінь, ніж надання їх в оренду. Грошовий баланс набуття-втрати земельних володінь представників панської групи залишився майже однаковим. Натомість князі лише віддавали свої землі в оренду іншим шляхтичам, унаслідок чого отримали кредитів на суму понад 5000 кіп грошів.

Таким чином, найбільші прибутки (загальна сума понад 136000 кіп грошів) від здійснення трансакційних операцій мали князі. Найбільших втрат (майже 90000 кіп грошів) зазнали представники групи шляхти-зем'ян. Натомість втрати панів були мінімальними (близько 36000 кіп грошів)³⁸.

Про фінансову активність представників кожної зі шляхетських груп свідчить також середня величина грошових сум, що припадають на одного члена тієї чи іншої групи. Отже, найбільші фінансові можливості в укладенні угод-трансакцій (до уваги беруться суми, які витрачалися на придбання маєтностей або отримання їх від заставних чи орендних володінь) мали представники князівської верстви (3856 кіп грошів на одну особу). За ними йдуть пани (2198 кіп грошів), а в шляхтичів-зем'ян такі можливості були зовсім незначні (650 кіп грошів). Суттєва різниця між середньою величиною сум, що припадають на одного представника князівської групи й шляхти-зем'ян, свідчить про значне зосередження готівки в руках осіб вищої шляхетської групи та відносно невеликі грошово-готівкові ресурси членів нижчої привілейованої групи, які змушені були вдаватися до різних трансакційних операцій із метою уникнення фінансового дефіциту.

Привертає увагу те, як відбувався обіг земельних володінь між різними шляхетськими групами. Такий обіг, по суті, не спостерігався при укладанні дарчих договорів – відчуження земельних володінь здійснювалося всередині родинного кола, власне, між представниками однієї шляхетської групи (понад 80% усіх випадків). У решті випадків перехід земельної власності відбувався за схемою: від князів або панів – до шляхти-зем'ян (близько 20% випадків).

Інша ситуація склалася з угодами купівлі-продажу, застави та оренди. Майже чверть таких договорів укладали між собою шляхта-зем'яни, решту угод вони укладали з представниками інших шляхетських прошарків. Зокрема, заставні контракти найчастіше фіксувалися між шляхтичами-зем'янами й князями. Причому перші виступали кредиторами других. Близько 20% від кількості зазначених договорів укладалися між представниками панської групи, а решта – переважно зі шляхтичами-зем'янами, особливо це стосувалося угод купівлі-продажу, в яких пани переважно фігурували як покупці земельної власності. Незначний поземельний обіг здійснювався всередині князівської групи. Контракти між членами цієї групи становили лише 10% від загальної кількості таких угод. У решті випадків князі активно укладали договори з панами й шляхтичами-зем'янами.

Отже, обіг земельних володінь у середовищі представників однієї шляхетської групи загалом був несуттєвим, порівняно із земельним обігом, що відбувався через оформлення дарчих контрактів. Натомість такий обіг мав значне місце в клієнтарно-патрональній корпорації шляхтичів-землевласників, у структурі якої поділ на групи відіграв важливу роль.

Підсумовуючи сказане, можна дійти висновку, що безумовна перевага шляхтичів-зем'ян у сфері, яка стосується відношення загальної кількості учасників угод-транзакцій до кількості укладених ними договорів не підкріплюється таким показником, як відношення кількості угод, що припадають на одну особу, до відповідної величини грошових витрат. Причому, тут простежується явна перевага князів та панів.

Аналіз обігу земельних володінь різних груп луцької шляхти дає підстави твердити про зосередження капіталу в руках князів і панів. Брак його в представників шляхти-зем'ян змушував їх активізувати діяльність у сфері укладання транзакційних угод, про що свідчать відповідні показники ділової активності.

Таким чином, висловлені в історіографії твердження про економічну міць волинських князівських родин та магнатерії підтверджуються конкретними даними регіонального дослідження поземельних операцій шляхти в Луцькому повіті в другій половині XVI ст. Характерно, що протягом періоду, що досліджується, простежується поступове зміцнення економічних позицій панського прошарку шляхетського стану. Очевидно, що волинські пани зуміли вправно скористатися реформами 60-х рр. XVI ст., адже саме на Волині концентрувалися земельні володіння панів. Таких міцних маєткових позицій не мали ані київські, ані брацлавські пани.

Найактивніші контрактанти та їхні контракти

Аби простежити тенденції змін у структурі земельної власності луцької шляхти, слід розглянути конкретні випадки набуття та втрати, а також передачі власності в заставу або оренду. При визначенні найактивніших контрактантів до уваги бралися такі критерії: 1) кількісні показники здійснюваних угод (у результаті відбувався перехід земельних володінь у повну та часткову, на певний термін, власність); 2) показники величини обігу зазначених контрактів. Основними джерелами при дослідженні є договори купівлі-продажу, застави та, меншою мірою, оренди.

Найактивнішим учасником обігу шляхетських земельних володінь серед князів був Юрій Чорторійський, який протягом 1583–1599 рр. здійснив 9 операцій купівлі-продажу та 43 заставні угоди³⁹. Показово, що цей князь лише у двох

випадках надав кредитів на загальну суму 1400 кіп грошів, отримавши за це володіння в заставу. Натомість він мав значний зиск, віддаючи в заставу свої маєтки й села, переважно на невеликий термін (1–3 роки). У результаті князь мав прибуток від своїх застав у сумі 56227 кіп грошів, що дало йому можливість придбати міста Клевань і Білів, село й монастир Пересопницю⁴⁰, дві садиби в Луцьку⁴¹, а також села Грушвицю, Переділ, Янів і Новосілки⁴². На ці придбання він витратив 17000 кіп грошів. Здебільшого (3 із 6 випадків) Ю.Чорторийський здійснював операції продажу, збільшивши свою скарбницю на 5600 кіп грошів. Так, у результаті 3 операцій купівлі-продажу він частинами продав своє село Куколь шляхтичам Богданові⁴³, Петрові⁴⁴ та Іванові⁴⁵ Кукольським, отримавши з кожного по 1000 кіп грошів. Прикметно, що князь почав продавати або купувати земельну власність лише з 1596 р. – до того він активно заставляв свої володіння (перша його заставна угода зафіксована 1583 р.). Отримавши чималі прибутки від застав, він розширює свої володіння шляхом купівель. Унаслідок 17-річної діяльності на земельному ринку Ю.Чорторийський неабияк зміцнив своє маєткове становище та отримав великі прибутки – понад 44000 кіп грошів.

Схожу економічну діяльність провадив іще один представник князівської верстви – Юхим Корецький. Щоправда, він дещо поступався розмахом економічних операцій Ю.Чорторийському. Ю.Корецький здійснив 5 торгових операцій зі своїми маєтностями (у 4 із них – продав, а в одній – купував). Так, від продажу сіл Радомисль і Суха Воля⁴⁶, маєтків Русивль і Капустин⁴⁷, Витковичі⁴⁸ та Сосники⁴⁹, він отримав 3400 кіп грошів. Судячи з того, що за придбані 1597 р. села Железниця та Сосники⁵⁰ він заплатив 4000 кіп грошів, князь нарощував свої володіння. Характерною особливістю заставних операцій Ю.Корецького було те, що він у жодному випадку не виступав як кредитор. Це означає, що князь не користувався заставними володіннями – він лише здавав свої маєтності в заставу іншим шляхтичам. Красномовним підтвердженням цього є 24 заставні угоди, які дали досить значні прибутки (близько 40000 кіп грошів). Симптоматично, що четверту частину від зазначених прибутків Ю.Корецький отримав від заставної угоди, згідно з якою віддав у заставу 34 села Корецької волості своїй дружині, Ганні Корецькій (1583 р.), отримавши кредит у сумі 20000 золотих польських⁵¹ (= 10000 кіп грошів). Отже, унаслідок ділової активності Ю.Корецький розширив свої володіння. Отримані ним прибутки також були досить значними – 39000 кіп грошів.

І Ю.Чорторийський, і Ю.Корецький належали до "княжат головних", які репрезентували найпотужніших князів усередині князівської верстви⁵² (решта – "князі-повітники"). "Головні княжата" вирізнялися економічною й майновою міццю (у джерелах простежується стабільність їхніх земельних володінь із кінця XIV ст.⁵³).

Вельми вражаючими показниками обігу від заставних операцій міг похвалитися київський воєвода князь Костянтин Острозький. Здійснюючи їх, у двох випадках він віддавав свої володіння в заставу, а ще у двох – надавав кредити. Загалом, від заставних операцій князь отримав 3650 кіп грошів, натомість кредитувавши 161900 кіп грошів (9500 кіп грошів – Ю.Корецькому (1583 р.)⁵⁴, а 152400 кіп грошів – своїй небозі княжні Галжбеті Острозькій, отримавши в заставне володіння всі її родові маєтності (1573 р.)⁵⁵). Уже за наведеними даними К.Острозького можна віднести до найбільших інвесторів не лише Волині, а й усієї Речі Посполитої.

Шляхом купівель і продаж формували свої володіння в Луцькому повіті та на Волині й нові ("пришлі") князі – Пронські (емігранти з Московії) та Пузини, що прибули на Волинь зі Смоленщини в другій половині XVI ст. внаслідок одруження (князь Юрій Пузина взяв за дружину дочку володимирського войського Василя Гулевича – Ганну Гулевичівну). Спочатку князь разом із дружиною продав (1587 р.) шляхтянці Марії Чолганській маєтки Рідку й Мінцову Воли, отримавши прибуток 3200 кіп грошів⁵⁶. 1590 р. він уже сам купив у свого тестя маєт-

ки Довге, Борисковичі й Цевів за 750 кіп грошів⁵⁷. Одну купівлю здійснив інший представник родини Пузин – Григорій, заплативши подружжю шляхтичів Іванові та Раїні Батковським (1598 р.) 2500 кіп грошів за частину села Борисовичі⁵⁸.

Зиск від укладання продажних договорів мав і член князівської родини Пронських Олександр. Для початку в 1584 і 1585 рр. він здійснив 2 купівлі, придбавши в луцького войського Івана Чаплича-Шпановського село Радохівку за 3000 кіп грошів⁵⁹, а в шляхтича Михайла Боговитина-Козирадського купив маєтності в Кременецькому повіті за 6000 кіп грошів: місто Шумськ і села Васьківці, Крогульці, Литовищі, Теремні, Токарі, Боложівці та Степанівку⁶⁰. Князь отримав значний прибуток і від продажу своїх маєтностей – 1593 р. він продав шляхтичеві Дмитру Долматовичу-Ісайківському п'яту частину маєтків Чекні, Ворсавина, Яловичів та Котелі за 1150 кіп грошів⁶¹, а 1595 р. – шляхтичеві Адаму Горайському місто Жуків та села Новосілки, Старий Жуків, Новий Став і Сухівці за 50000 золотих польських⁶² (= 25000 кіп грошів). За нашими підрахунками, його прибутки від продаж становили понад 26000 кіп грошів.

Отже, обігові операції із земельними володіннями серед князів найактивніше здійснювали "княжата головні". Натомість представники групи "княжат-повітників" не мали для цього фінансових можливостей. Дехто з них, як князь Остафій Сокольський⁶³, посідали земські уряди, на яких традиційно робили кар'єру представники нижчих шляхетських прошарків. Така ситуація свідчить про те, що князівська гідність не завжди забезпечувала носія титулу великими статками.

Окрім представників князівської верстви, активно здійснювали трансакційні операції й пани. Досить значні економічні та маєткові позиції в повіті посідав Василь Гулевич (обіймав уряд володимирського войського).

Протягом періоду, що розглядається, В.Гулевич здійснив 18 торговельних операцій – у 17 з них він виступав як покупець земельних помість, і лише в одній – як продавець. Причому останній контракт він уклав зі своїм зятем, князем Ю.Пузиною. Згідно із цим контрактом, В.Гулевич у березні 1590 р. продав Ю.Пузині маєтки Довге, Борисковичі й Цевів за 1500 золотих польських⁶⁴ (750 кіп грошів). На невелику суму даного контракту вказує таке порівняння: у лютому та березні 1587 р. володимирський войський купив четверту й другу частини маєтку Довгого за 500 і 4000 кіп грошів відповідно у свого брата Михайла Гулевича й племінників Миколи та Михайла Гулевичів-Долзьких⁶⁵. Очевидно, що ціни, указані в умовах контрактів, не завжди відповідали реальній вартості земельної власності.

Об'єктом купівель В.Гулевича здебільшого були частини маєтків або сіл, розташованих у Луцькому повіті. Лише одна купча угода свідчить про придбання володимирським войським маєтності в сусідньому Володимирському повіті⁶⁶. Скуповуючи окремі частини володінь у різних власників, він таким чином міг придбати всю маєтність або ж значну її частину.

Загалом В.Гулевич уклав контрактів на суму понад 11000 кіп грошів (причому ціну на одну з таких угод у документі не зазначено). Загальний баланс його торговельних операцій становив мінус 10590 кіп грошів. Це означає, що володимирський войський витратив значну суму грошей на розширення своїх володінь. Зазначена сума витрат свідчить про високий майновий статус цього шляхтича та реальну можливість обіймати престижні уряди.

Ще більші статки мав луцький войський Іван Чаплич-Шпановський (із 1589 до 1597 рр. був київським каштеляном⁶⁷). У цьому можна переконаватися з торговельних угод. Луцькі актові книги містять інформацію про 51 угоду купівлі-продажу земельної власності, що їх здійснив І.Чаплич-Шпановський. На відміну від В.Гулевича, І.Чаплич-Шпановський активно як купував маєтки, так і продавав їх – це стало значною статтею його прибутків (понад 20000 кіп грошів), хоча торговельний баланс також був від'ємним (22684 копи грошів).

Об'єктом купівель І.Чаплича-Шпановського зазвичай були частини маєтків і сіл, а інколи й цілі володіння. Чималу власність мав цей шляхтич у місті Тай-

кури, про що свідчить серія здійснених ним купівель окремих частин міста, якими володів шляхтич Іван Звір, після смерті якого вони були успадковані його дружиною, братом і сестрою. Так сталося, що нащадки не змогли зберегти в цілісності родових володінь: разом із частинами міста вони продали й успадковані частини села Посягви⁶⁸. Привертає увагу те, що луцький війський упродовж одного дня (7 березня 1578 р.) уклав 6 контрактів купівель із нащадками І.Звіра на загальну суму 2520 кіп грошів і, таким чином, укотре розширив свої володіння.

Потрібно відзначити, що більшість контрактів І.Чаплич-Шпановський уклав за 16 років (з 1569 до 1586 рр.), і лише 3 угоди були укладені в 1590 р., а по цьому – жодної. Можливо, що по 16 роках активної діяльності у сфері земельної торгівлі луцький війський задовольнив свої маєткові потреби й після 1589 р. (початок його сенаторської кар'єри) зосередив увагу на політиці.

Варто також відзначити, що В.Гулевич та І.Чаплич-Шпановський досить активно укладали й заставні угоди. Зокрема, володимирський війський у двох випадках надав кредитів на загальну суму 244 копи грошів, а у двох інших – заставляв свої маєтності, отримавши прибуток у сумі 490 кіп грошів. Натомість його брат Григорій Гулевич кілька разів лише віддавав свої володіння в заставу, отримавши прибуток у сумі 2450 кіп грошів.

Набагато більший грошовий обіг здійснив І.Чаплич-Шпановський, оформивши 32 договори застави, унаслідок чого отримав прибуток у сумі понад 21000 кіп грошів. Його економічні позиції, вочевидь, були сильніші, порівняно з володимирським війським. Сума наданих ним кредитів (8 операцій) становила 5308 кіп грошів. Заставні контракти загалом дали йому прибуток у сумі понад 27000 кіп грошів. Якщо зважити на те, що І.Чаплич-Шпановський у 5 орендних договорах із 6 орендував земельні володіння в інших шляхтичів, то до його прибутків потрібно додати ще кілька тисяч кіп грошів.

Високий статус повітового урядника Василя Гулевича відкривав дорогу до розширення маєтностей через їх придбання для інших членів родини Гулевичів, серед яких діловою активністю вирізнявся Дем'ян Гулевич (здійснив 5 торговельних операцій, приєднавши до своїх володінь кілька сіл). Так, 30 червня 1580 р. він купив більші частини сіл Грушовни й Озерян у батьків своєї дружини Івана й Пелагії Патрикіїв-Курозвонських за 2000 кіп грошів (це були представники групи шляхти-зем'ян; Іван Патрикій-Курозвонський протягом 1567–1578 рр. обіймав уряд кременецького підкоморія)⁶⁹. А вже 28 липня того ж року шляхтич докупив решту цих сіл у теці Пелагії за 200 кіп грошів⁷⁰. 1593 р. Дем'ян Гулевич виступив у ролі покупця Дашківської частини села Гуляльників за 100 кіп грошів, яку придбав у братів Григорія й Федора Гуляльницьких⁷¹. За два роки (1595 р.) він купив село Баківці в Івана Гулевича за 3000 кіп грошів⁷², а наступного, 1596 р., – частину села Грушовни за 2000 кіп грошів у князя Станіслава Воронецького⁷³. Ще перед початком своїх основних купівель, він придбав третю частину садиби в Луцьку ще в одного з Гулевичів – Михайла – за 14 кіп грошів⁷⁴. Таким чином, на розширення своїх володінь (здебільшого за рахунок купівель у родичів) Д.Гулевич витратив доволі велику суму (7314 кіп грошів).

Серед представників панської групи неабиякою активністю відзначалися шляхетські родини Семашків та Хрінницьких, окремі члени яких також посідали престижні уряди у Волинському воєводстві. Зокрема, з роду Семашків найбільше трансакційних угод уклав Олександр Семашко, котрий у 1566–1581 рр. посідав уряд володимирського підкоморія, а в 1585–1587 рр. був брацлавським каштеляном. Із 14 купчих угод, укладених усіма членами родини Семашків, він здійснив 1 продаж і 5 купівель (на його участь припала майже половина торговельних операцій із земельною власністю Семашків). Із 29 заставних угод Семашків – 18 були укладені Олександром. Володимирський підкоморій приєднав до своїх володінь шляхом купівлі село Липи, придбавши його за 4000 кіп грошів у шляхтянки Ганни Згличинської⁷⁵, а також маєтки Рикань і Митищі, давши за них 4000

золотих польських⁷⁶. Окрім того, він придбав маєтність Лаврове, купивши її окремими частинами в братів Івана⁷⁷ та Романа Козинських⁷⁸ на загальну суму 1300 кіп грошів. За досить велику суму (1000 кіп грошів) О.Семашко продав свої маєтки Вишневе й Верпятин шляхтичеві Щасному Галезькому (1593 р.)⁷⁹. Для здійснення таких купчих операцій він скористався грошима із заставних угод (16 контрактів), за умовами яких отримувалася кредити під заставу своїх маєтностей.

Неабияк розширив свої володіння представник родини Хрінницьких – Іван, який обіймав посаду луцького земського підсудка (1579–1602 рр.) та луцького земського судді (1602–1624 рр.). Формувати свої маєтності І.Хрінницький розпочав відразу по обранні його на земський уряд. За спостереженнями Н.Старченко, урядовці Володимирського повіту використовували свою службу як інструмент успішної ділової активності. Дослідниця відзначає, що "сама канцелярія, зосереджуючи готівку у своїх руках, перебуваючи в центрі публічного життя регіону (а отже, володіючи інформацією), схоже виконувала функції банку"⁸⁰. Луцький підсудок, як свідчать джерела, також вправно скористався своїм службовим становищем, здійснивши 1 продаж і 11 купівель, більшість з яких припадає на 1581–1584 рр., коли відбувалося стрімке формування головних його володінь. Так, 1581, 1583 і 1584 рр. І.Хрінницький купив батьківські маєтності – частини сіл Хрінники, Толпичин, Курозвони, Лопавші, Вичулкове, Селище й Любин (фіксуються в поборовому реєстрі 1570 р. за Михайлом Хрінницьким, окрім Селища й Любина) в подружжя Матвія й Ганни Рогозенських за 2000 кіп грошів⁸¹; через два роки він також купив у них інші частини цих володінь за 1000 кіп грошів⁸². Решту частин сіл Хрінники, Толпичин та Курозвони він купив у подружжя Кіндика й Пелагії Хом'яків-Смордовських за 1200 кіп грошів⁸³. Після повернення родових маєтностей, він розширив їх купівлею села Смикова (також скуповував його частинами – 4-ма купчими операціями в 3 власників: Уляни Гретчиної за 300 кіп грошів⁸⁴, Пелагії Ламан двічі по 400 кіп грошів⁸⁵ та Уляни Смиковської за 300 кіп грошів⁸⁶) та частини села Берестечка, придбаних у шляхтянок Раїни Русин-Берестецької за 200 кіп грошів⁸⁷ і Настасії Сокол за 800 золотих польських⁸⁸. До цього слід додати купівлю села Свищова, набутого в результаті оформлення угоди купівлі-продажу зі шляхтичами Федором і Андрієм Загоровськими (1000 кіп грошів)⁸⁹.

Луцький підсудок проявив себе також як активний кредитор – із 10 заставних договорів він 8 разів надавав кредити, а двічі – віддавав свої маєтки в заставу. Наприклад, 1583 р. Іван Хрінницький віддав у заставу село Курозвони своєму братові Прокопу Хрінницькому за 500 кіп грошів⁹⁰ (термін у договорі не вказано). Маєток Берестечко заставив згаданій вище шляхтянці Раїні Русин-Берестецькій за 100 кіп грошів на один рік⁹¹. Натомість він надав кредитів на значно більшу суму, загальна величина яких становила 5280 кіп грошів.

При здійсненні трансакційних операцій луцький підсудок підтримував своїх родичів. Зокрема, брат І.Хрінницького Василь оформив 8 контрактів купівлі-продажу, 4 рази він продавав свої маєтності, а в решті випадків – купував. Ще один його брат – Прокіп Хрінницький – здійснив 1 купівлю, 1 продаж і 6 заставних операцій.

Привертає увагу ділова активність у поземельних операціях представника панської групи Федора Рудецького. На відміну від попередніх шляхтичів, він не посідав урядів (принаймні, нам не вдалося віднайти про це якихось відомостей), проте здійснював свої економічні операції з розмахом. Він, зокрема, уклав 8 угод купівлі-продажу, здебільшого виступаючи покупцем маєтностей, придбавши нові володіння як на території повіту, так і в самому Луцьку. Приміром, Ф.Рудецький став власником маєтку Чорна⁹², неназваного в документі фільварку⁹³, а також Балчеровського і Яцковицького дворів⁹⁴, "пляцу" й ґрунту⁹⁵ та двох "пляців"⁹⁶ у Луцьку. На це він витратив 2446 кіп грошів, натомість отримав 750 кіп грошів від продажу нерухомості в Луцьку.

Матеріали заставних договорів, укладених за участю Ф.Рудецького, засвідчують його значні фінансові можливості. Із 9 заставних угод він у 8 випадках ви-

ступав кредитором, причому отримав у заставне володіння певні маєтності на умовах користування та розпорядження (лише у 2 випадках була оформлена застава без держання), надавши кредитів на загальну суму 2267 кіп грошів. Можна припустити, що цей шляхтич повернув кредит із великим зиском для себе.

Представники групи панів успішно укладали орендні договори. Серед панів можна виділити І. Чаплича-Шпановського (6 оренд, грошовий обіг яких склав 2686 кіп грошів), О. Семашка й В. Гулевича, котрі уклали по одному орендному контракту, а також Марка Жоравницького, батька луцького підкоморія (1580–1585 рр.) Михайла Жоравницького (3 оренди з грошовим обігом у майже 1000 кіп грошів).

Таким чином, розгляд економічної діяльності в сфері обігу земельних володінь представників панської групи свідчить про дедалі зростаючу залежність капіталу від влади й навпаки. Як з'ясувалося, перевага в маєткових та економічних позиціях зберігалася за "старожитною шляхтою", тобто панською групою, члени якої посідали уряди на різних рівнях. Варто відзначити, що в окремих випадках високі посади надавали представникам панської групи шляхетського стану можливості для формування та розширення своїх помість.

Менш активною була група шляхти-зем'ян. Утім, це не применшує їхньої ролі в економіці повіту, – хоча в обігових земельних операціях вони набагато відставали від князів і панів, є потреба проаналізувати їхні дії на специфічному ринку обігу земельних володінь.

Серед чисельної групи шляхти-зем'ян помітно вирізняється кілька її представників та цілих родин. Ідеться, зокрема, про Гуляльницьких (лише в укладанні договорів купівлі-продажу брали участь 20 членів родини, а застав – 15), які 46 разів оформляли контракти купівлі-продажу та 18 разів – застави⁹⁷. Об'єктом трансакційних операцій здебільшого був родовий маєток – село Гуляльники (він то продавався невеликими частинами, то знову купувався, заставлявся чи викупувався). Через це власниками дрібних частин Гуляльницького маєтку почергово було близько 20 членів (точне число встановити не вдалося) цієї родини.

На відміну від Гуляльницьких, розширити свої володіння вдалося луцькому зем'янинові Богушу Зайцю. Стрімким злетом своєї кар'єри та формуванням маєтностей він завдячував службі в князів Сангушків, а пізніше – у князя К. Острозького. Неабияку роль у цьому відіграла і його успішна адвокатська практика. Зокрема, 1585 р. він здійснив 3 купчі операції, придбавши маєтки Зденіж (за 4000 кіп грошів⁹⁸), Шеловець (за 300 кіп грошів⁹⁹) та село Березолупи (за 2000 кіп грошів¹⁰⁰). Усі ці маєтності Б. Заєць, очевидно, не без підтримки свого патрона, купив у луцького войського І. Чаплича-Шпановського. А ще раніше, 1572–1573 рр., луцький адвокат придбав частину маєтку Гуляльники на суму 130 кіп грошів, оформивши при цьому 3 купчі договори з Прокопом¹⁰¹, Яськом¹⁰² та Федором Гуляльницькими¹⁰³. Згодом (1595 р.) він вигідно продав свою частину Гуляльників (а також частину, успадковану від батька Богдана Зайця) шляхтичу Єрмогенові Шишці за 1000 кіп грошів¹⁰⁴. Не менш вдало Б. Заєць користувався заставними операціями, отримавши в заставне володіння село Міловші від І. Чаплича-Шпановського в сумі 630 кіп грошів терміном на рік¹⁰⁵. Окрім цього, він узяв кредит на суму 2000 кіп грошів терміном на 2 роки в шляхтича Михайла Витонізького, забезпечивши його своїми селами Зденіжем, Березолупами та частиною Гуляльників¹⁰⁶.

Отже, можна стверджувати, що "адвокатська практика, – як відзначає Н. Старченко, – в умовах існування досить закритої шляхетської корпорації була чи не найкоротшим шляхом (хіба що за винятком вдалого шлюбу) до реалізації життєвих очікувань небагатого (і не родовитого – А.Б.) шляхтича"¹⁰⁷.

Менш скромними виявилися результати купівель луцького земського писаря (1566–1596 рр.) Михайла Коритенського, якому вдалося придбати лише Голетовський млин із гребельним митом¹⁰⁸ (в документі не локалізовано) та двір у

Луцьку¹⁰⁹ на суму в 300 кіп грошів. За ним не було помічено й укладання заставних чи орендних договорів.

Активними учасниками оформлення договорів купівлі-продажу були шляхтичі-зем'яни Станіслав Держановський (4 контракти) та Мартин Менжинський (7 контрактів). Перший 1572 р. за умовами 2-х купчих договорів придбав частину Шелвовецького двору в Гуляльниках у Марини, Ждани¹¹⁰ та Тетяни Гуляльницьких¹¹¹ за 100 кіп грошів. За 10 років (1583 р.) шляхтич продав цей двір із додачею частини поля за 140 кіп грошів¹¹². Як бачимо, С.Держановському так і не вдалося розширити своїх володінь, чого не можна сказати про Мартина Менжинського, який прикупив маєтки Русивль і Капустяни в князя Яхима й Ганни Корецьких¹¹³, частини села Олізарова в Матвія Лосицького¹¹⁴, маєток Клечани в І.Чаплича-Шпановського¹¹⁵ та Вертиковський двір у Луцьку в Марії Зарецької¹¹⁶. За все це шляхтич заплатив 2730 кіп грошів (сума навіть для шляхти середньої руки чи не фантастична). Значний зиск він отримав і від продаж (понад 1000 кіп грошів).

Вдалу кредиторську політику провадив клієнт князя Ю.Корецького Томило Манцевич, а також дядько одного з найбагатших представників панської групи Матвія Єла-Малинського (за даними подимного тарифу 1629 р., родина Єла-Малинських володіла 1931 двором, що надавало їй статус магнатської) – Антін Яловицький. Зокрема, Т.Манцевич надав кредитів своєму патрону на суму майже 3000 кіп грошів (4 контракти). А.Яловицький кредитував як князів Ю.Корецького і Ю.Чорторийського, так і інших впливових шляхтичів повіту на суму 7000 кіп грошів.

Отже, представники групи шляхти-зем'ян здійснювали активну економічну діяльність завдяки родинним та патронально-клієнтарним зв'язкам, живучість і дієвість яких проявлялася на всіх рівнях шляхетської ієрархії.

Таким чином, протягом понад 30 років економічної діяльності шляхти Луцького повіту, пов'язаної з обігом земельних володінь, проявилися виразні тенденції до змін у структурі шляхетського землеволодіння. Трансакційні операції із земельною власністю й володіннями луцької шляхти показали стабільний земле-власницький статус князівської групи, зростаючу економічну активність представників панської групи та подальше дроблення й послаблення маєткових позицій членів групи шляхти-зем'ян. Якщо за матеріалами поборового реєстру 1570 р., для Луцького повіту співвідношення земельної власності між зазначеними трьома шляхетськими групами виглядало таким чином: представники князівської групи володіли 45,2% всієї шляхетської земельної власності повіту, члени панської групи тримали у власності 37% земель, а в руках шляхтичів-зем'ян концентрувалося лише 17,8% маєтностей, то на кінець століття ці показники дещо змінилися. Так, на рівні 45% володінь залишилося в руках князівської групи (відбувся лише частковий перерозподіл усередині групи або втрати окремих родин компенсувалися набуттям інших). Натомість на рівні 40–42% маєтності зосередилися в представників панської групи (зросло на 3–5% за рахунок як купівель, так і тимчасового заставного володіння, набутих у князів та зем'ян, а також внутрішньогрупового перерозподілу). У випадку із шляхтою-зем'янами відбулося зменшення до 13–15% (земельні володіння скоротилися на 4–5% за рахунок відтоку маєтностей у результаті продаж та віддання в заставне володіння здебільшого представникам панської групи). Варто відзначити, що дарчі угоди більшою мірою вплинули на внутрішньогруповий перерозподіл земельної власності.

Окрім міжгрупового перерозподілу земельних володінь, відбулися зміни в маєткових позиціях усередині кожної зі шляхетських груп. Більш інтенсивний обіг земельних володінь шляхти всередині привілейованих груп і прошарків указує на ще низький рівень торгівельно-грошових та обігових операцій із власністю. Земля ще не виступала повною мірою як товар. Натомість такі тенденції поступово набували ваги серед представників панської групи, окремі члени якої вдало скористалися ситуацією для збільшення своїх маєтностей. Характерно, що такий процес був притаманний не лише Луцькому повітові, а й іншим регіонам Речі Посполитої до середини XVII ст.

- ¹ Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958. – 545 с.
- ² Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997. – 62 с.
- ³ Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – 318 с.
- ⁴ Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963. – 291 с.; Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – 207 с.; Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – 330 с.
- ⁵ Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986. – 135 с.
- ⁶ Собчук В.Д. Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2002. – 18 с.
- ⁷ Ліпінін С.І. Набуття та захист земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI – першій половині XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип. 5/6. – Т. 8/9. – С.224–240.
- ⁸ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – №6. – С.58–74; 2001. – №1. – С.42–62; 2001. – №4. – С.20–42.
- ⁹ Її ж. Хто скуповував землю на Волині у кінці XVI ст.? // V конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. – Ч. 1. – Чернівці, 2003. – С.159–162.
- ¹⁰ Polaszewski L. Wiasnoŋż feudalna w wojewydztwie Kaliskim w XVI wieku. – Poznac, 1976. – 57 s.
- ¹¹ Biskup M. Rozmieszczenie wiasnoŋżi ziemskiej wojewydztwia Cheimickiego i Malborskiego w drugiej poiwie XVI w. (mapa i materiaiy). – Toruc, 1957. – 110 s.
- ¹² Jaszkieicz H.M. Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemi№ w powiecie cheimskim w II poiwie XVII wieku. – Lublin, 1998. – 283 s.
- ¹³ Roŋpiech A. Majtknoŋżi na sprzedai. Szlachecki handel ziemi№ i przemiany struktury majtkowej w powiecie Kaliskim w latach 1580–1655. – Wrociaw; Warszawa; Krakyw; Gdacsk; Jydc, 1989. – 277 s.
- ¹⁴ Пашин С.С. Перемышльская шляхта второй половины XIV – начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001. – 172 с.
- ¹⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 412 с.
- ¹⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 25 (Луцький гродський суд). – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26 (Луцький земський суд). – Спр. 1–13, 62.
- ¹⁷ Підраховано за: ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1–13, 62.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 297–300 зв.
- ²⁰ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 240, 241.
- ²¹ Roŋpiech A. Op. cit. – S. 129, 182.
- ²² ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1–13, 62.
- ²³ Roŋpiech A. Op. cit. – S. 182.
- ²⁴ Jaszkieicz H.M. Op. cit. – S. 136.
- ²⁵ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 57 зв.
- ²⁶ Там само. – Спр. 8. – Арк. 24, 25.
- ²⁷ Там само. – Спр. 13. – Арк. 461, 461 зв.
- ²⁸ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 310 зв.
- ²⁹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 655, 656.
- ³⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 253, 254 зв.
- ³¹ Яковенко Н.М. Указ праця. – С. 70, 71.
- ³² ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Спр. 1–13, 62.
- ³³ Там само.

- ³⁴ Там само.
- ³⁵ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 443 зв. – 445.
- ³⁶ Там само. – Спр. 38. – Арк. 31–34.
- ³⁷ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1–13, 62.
- ³⁸ Підраховано за: ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1–13, 62.
- ³⁹ Підраховано за: Там само.
- ⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 14 зв. – 19 зв.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 26 зв. – 29.
- ⁴² Там само. – Спр. 12. – Арк. 32–34.
- ⁴³ Там само. – Спр. 11. – Арк. 314 зв. – 317
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 12. – Арк. 137–141.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 13. – Арк. 982, 983 зв.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 4. – Арк. 333 зв., 334 зв.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 5. – Арк. 60–63 зв.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 7. – Арк. 564–566.
- ⁴⁹ Там само. – Спр. 8. – Арк. 353 зв. – 355.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 11. – Арк. 176 зв., 177 зв.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 373, 374.
- ⁵² Яковенко Н.М. Указ. праця. – С. 100.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 341, 342.
- ⁵⁵ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 390, 391 зв.
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 37. – Арк. 55 зв. – 58 зв.
- ⁵⁷ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 433, 434 зв.
- ⁵⁸ Там само. – Спр. 12. – Арк. 837–839.
- ⁵⁹ Там само. – Спр. 5. – Арк. 128–131 зв.
- ⁶⁰ Там само. – Арк. 232–237.
- ⁶¹ Там само. – Спр. 8. – Арк. 170–173 зв.
- ⁶² Там само. – Спр. 62. – Арк. 817–820.
- ⁶³ Яковенко Н.М. Указ. праця. – С. 188.
- ⁶⁴ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 433, 434 зв.
- ⁶⁵ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 35 зв. – 37 зв.; 293 зв. – 296 зв.
- ⁶⁶ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 512–515.
- ⁶⁷ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. II. – Спр. 30539. – Арк. 10.
- ⁶⁸ ЦДІАУК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 144 зв., 145, 149 зв., 150, 155 зв., 156, 157, 158, 160 зв., 161.
- ⁶⁹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 34 зв., 35.
- ⁷⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 116 зв. – 118.
- ⁷¹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 132 зв. – 134.
- ⁷² Там само. – Спр. 62. – Арк. 696 зв. – 698 зв.
- ⁷³ Там само. – Спр. 10. – Арк. 142–144.
- ⁷⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 465.
- ⁷⁵ Там само. – Спр. 15. – Арк. 75–77.
- ⁷⁶ Там само. – Спр. 18. – Арк. 457, 458.
- ⁷⁷ Там само. – Спр. 10. – Арк. 360 зв. – 362, 362 зв. – 364.
- ⁷⁸ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 348–351.
- ⁷⁹ Там само. – Спр. 8. – Арк. 101–103.
- ⁸⁰ Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів... // Київська старовина. – 2000. – №6. – С. 72.
- ⁸¹ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 105–108 зв.
- ⁸² Там само. – Арк. 436–438.
- ⁸³ Там само. – Арк. 480–482.
- ⁸⁴ Там само. – Арк. 681–684.
- ⁸⁵ Там само. – Арк. 684–688; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 360 зв.–365.
- ⁸⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 354 зв. – 356 зв.
- ⁸⁷ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 688 зв. – 690.

- ⁸⁸ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 189 – 194 зв.
- ⁸⁹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 417, 417 зв.
- ⁹⁰ Там само. – Арк. 210, 210 зв.
- ⁹¹ Там само. – Спр. 4. – Арк. 662, 662 зв.
- ⁹² Там само. – Спр. 6. – Арк. 489 зв.
- ⁹³ Там само. – Спр. 13. – Арк. 666–668 зв.
- ⁹⁴ Там само. – Спр. 4. – Арк. 883–885 зв.
- ⁹⁵ Там само. – Спр. 6. – Арк. 124, 125.
- ⁹⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 220–224 зв.
- ⁹⁷ Підраховано за: ЦДІАУК. – Ф. 25 – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31, 32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459, 460; Ф. 26. – Спр. 1–13, 62.
- ⁹⁸ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 210 зв. – 212.
- ⁹⁹ Там само. – Арк. 414 зв. – 416 зв.
- ¹⁰⁰ Там само. – Арк. 420 зв., 421 зв.
- ¹⁰¹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 606, 607 зв.
- ¹⁰² Там само. – Арк. 609, 610.
- ¹⁰³ Там само. – Спр. 14. – Арк. 17–19.
- ¹⁰⁴ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 422 зв. – 426 зв.
- ¹⁰⁵ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 229–233.
- ¹⁰⁶ Там само. – Спр. 5. – Арк. 416 зв. – 420.
- ¹⁰⁷ *Старченко Н.* Умоцвані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 1. – К., 2002. – С. 131.
- ¹⁰⁸ ЦДІАУК. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 199–203 зв.
- ¹⁰⁹ Там само. – Спр. 11. – Арк. 465, 465 зв.
- ¹¹⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 242, 243 зв.
- ¹¹¹ Там само. – Арк. 243 зв., 244 зв.
- ¹¹² Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 655, 656 зв., 664 зв. – 666зв.
- ¹¹³ Там само. – Спр. 5. – Арк. 60–63 зв.
- ¹¹⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 217 зв. – 219.
- ¹¹⁵ Там само. – Арк. 222, 223.
- ¹¹⁶ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 426–428.

The article is devoted to the circulation of land estate of nobility of Luts'k district after reforms 1564–1566 years in Great Duchy of Lithuania, which have made new legal conditions in the sphere of estate and order by land estate of nobility.